

עדויות נשיות כמודל לחיקוי ברואנדה: עיון בעדותן של נשים ניצולות רצח העם הרואנדי

ותרומתן לעיצוב פניה של רואנדה בת-ימינו | חגית אדלר

"יום אחד אכתוב ספר אם אוכל ואדבר בשם הטוטסי ואהיה גאה פעם נוספת".¹

עדויות שנמסרו על ידי ניצולי הטבח נגד הטוטסי, אשר התרחש ברואנדה בשנת 1994, מוסיפות נדבך מהותי לשימור זיכרון הטבח ולהנצחתו. העדויות חובקות מסרים אישיים לצד משמעויות חברתיות, היסטוריות ולאומיות, ומהוות חוליה קריטית בעיצוב אופייה וערכיה של רואנדה לאחר רצח העם, הג'נוסייד נגד בני הטוטסי. ערכים המשותפים לעדויות, כגון ערך הפטריוטיות, תחושת הגאווה הרואנדית, שאלות מוסריות ביחס לטובחים ולאפשרות של קיום משותף עם צאצאיהם, וכן שאלות של זהות חברתית-לאומית, הינם רכיבי יסוד בהבנת הטופוגרפיה הסוציו-מנטלית,² על בסיס העבר של החברה הרואנדית לאחר רצח העם. אך יותר מכך, עדויות נשיות חושפות את נקודת המבט הנשית על אודות רצח העם ומציעות היבט פמיניסטי, בלתי מוכר ומפתיע בפניה המודרנית של רואנדה שלאחריו. מאמר זה יבחן את חשיבות שימור הזיכרון כסוכן תרבותי המהווה חלק חשוב בכינון הנרטיב ההיסטורי הרואנדי, ויבחן את עדויות הנשים ואת מקומן בשימור זיכרון רצח-העם בתהליכי הבניית האומה הרואנדית לאחריו.

מילות מפתח: עדויות נשים, הג'נוסייד ברואנדה, פוסט-ג'נוסייד, שימור-זיכרון, שוויון מגדרי.

מבוא

"ישנן שלוש אמיתות: אמת תקשורתית, אמת היסטורית ואמת שיפוטית".

ציטוט זה לקוח מריאיון שקיים בצרפת העיתונאי והסופר הצרפתי ז'אן פרנסואה דופאקוויר (Jean-Francois Dupaquier) עם עורך הדין הבלגי ברנרד מייגיין (Bernard Maingain) אשר עוקב מקרוב אחר גילויי השנאה נגד הטוטסי ברשתות הקונגולוזיות.³ הריאיון התקיים בינואר 2023 ועסק בנושא הכחשת רצח העם הרואנדי ברשתות החברתיות ומתוכו עולות שתי סיבות לחשיבותן המכרעת של העדויות על רצח העם: ראשית, שימור זיכרון רצח העם נגד הטוטסי משמש ככלי להנצחת אמת היסטורית וכמנגנון התנגדות

¹ Yolande Mukagasana, *Not My Time to Die* (Oxford: Huza Press, 2019), 110. כל הציטוטים במאמר זה תורגמו בידי 110 המחברת.

² מונח שטבע הסוציולוג הישראלי אביהר זרובבל במחקרו על אודות זיכרון קולקטיבי ועיצובו החברתי. ראו: Eviatar Zerubavel, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past* (Chicago: The University of Chicago Press, 2003), 1-10.

³ Jean-Francois Dupaquier, Belgian Lawyer on Why Genocide Ideology Doesn't Dissolve Three Decades after the Dispersion of Genocidaires. *The New Times*, January 2, 2023. <https://www.newtimes.co.rw/article/3993/news/law/belgian-lawyer-on-why-genocide-ideology-doesnt-dissolve-three-decades-after-dispersion-of-genocidaires>.

להכחשתה, ושנית, העדויות תורמות לעיצוב המורשת הלאומית הרואנדית תוך קידום ערכים של שוויון מגדרי ופיוס.

חשיבות רבה מיוחסת במחקר על אודות "עדות טראומטית" למסירת העדות בגוף ראשון. בהקשר למחקר הטראומה בעקבות רצח העם ברואנדה, מוצעת טענה בדבר אופיין האירוצנטרי של תאוריות הטראומה העכשוויות: "זמן רב מדי סופר הסיפור הרואנדי דרך עיניים ובאמצעות קולות חיזוניים, מערביים, קולוניאליסטיים, מיסיונרים, ואפילו ארגונים הומניטריים".⁴ קלאבר אירקוזה (Claver Irakoze), חוקר טראומה רואנדי וניצול רצח העם בעצמו, טוען כי תאוריות הטראומה המערביות אמנם זנחו את הטראומות הלא-מערביות, אך בשנים האחרונות ניכרת, לדבריו, תנועה של חוקרים בתחום הטראומה לפי התפיסה האירו-אמריקאית וממסגרת העבודה ההיסטורית-מערבית, אל עבר דיון בתחום ה"זיכרונות הרב-כיווניים".⁵ ואמנם, בשנים האחרונות פנו מספר חוקרים לבחון חוויות טראומטיות שחלו בעקבות רצח העם בהקשר רואנדי, ולא מערבי.⁶ עמדה מחקרית זו, הממרכזת את הקול הרואנדי, רלוונטית גם למחקר הנוכחי: באמצעות מסירת עדותן בגוף ראשון, לוקחות השורדות בעלות מחודשת על הנרטיב הרואנדי ופרשנותו, לאחר שזה נוכס על ידי המערב ועל ידי הגברים הרואנדים מוסרי העדות.

כמיליון בני טוטסי נרצחו על ידי אחיהם, בני שבט ההוטו, במהלך שלושה חודשים בלבד החל מחודש אפריל שנת 1994. מורשת קולוניאלית ארוכת-שנים, אשר נבעה מאינטרסים פוליטיים מערביים ונשענה על תורות גזע אירופאיות של ראשית המאה העשרים הייתה כרוכה בדה-הומניזציה של בני שבט הטוטסי. זו התגבשה לכדי הסתה בלגית אשר הטמיעה בקרב ההוטו, בני המעמד החברתי-כלכלי הנמוך שהיו רוב אוכלוסיית רואנדה, תחושות קשות של ניצול וקיפוח על ידי אחיהם, בני הטוטסי, שהיו מיעוט משכיל ומשגשג.⁷ בעקבות ההסתה האשימו ההוטו את הטוטסי במעמדם הכלכלי הנחות ובפער הכלכלי ביניהם.⁸ לבסוף הביא הדבר להתפרצותו של אחד מאירועי הטבח החמורים במחצית השנייה של המאה העשרים. אל הקרע העצום שפערה הקטסטרופה הלאומית במרקם החברתי העדין של רואנדה, המשותף להוטו ולטוטסי, החלו לפעפע לאחר הטבח עדויות של ניצולים; כך נולד צורך לאומי לתקף את הזוועות, לתת יד ושם לנספים, ולהותיר לשורדים ולצאצאיהם תקווה לעתיד.

⁴Nicki Hitchcott, *Rwanda Genocide Stories: Fiction After 1994* (Liverpool: Liverpool University Press, 2015), 12

⁵ Claver Irakoze and Caroline Williamson Sinalo, *Transmitting Memories in Rwanda: From a Survivor Parent to the Next Generation* (Leiden and Boston: Brill, 2023), 13, 15.

⁶ See: Sonya Andermahr, *Decolonizing Trauma Studies: Trauma and Postcolonialism* (Basel: MDPI, 2016), http://www.mdpi.com/journal/humanities/special_issues/TraumaPostcolonialism

⁷ בשנת 1994 מנתה אוכלוסיית רואנדה כשבעה מיליון בני אדם, מהם כ-85% הוטו, כ-14% טוטסי וכ-1% טווא. ראו: <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/historical>

⁸ See: Frank K. Rusagara, *Resilience of a Nation: A History of the Military in Rwanda* (Kigali: Fountain Publishers Rwanda, 2009); Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda* (Ithaca: Cornell University Press, 2009); Linda Melvern, *Conspiracy to Murder: The Rwandan Genocide* (London and New York: Verso, 2006); Mahmood Mamdani, *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda* (Princeton: Princeton University Press, 2001); Dixon Kamukama, *Rwanda Conflict: Its Roots and Regional Implications* (Kampala: Fountain, 1997).

במסע-חקר בעקבות נשים ניצולות רצח העם ברואנדה, פגשתי וראיינתי שלוש סופרות רואנדיות. כחוקרת ספרות ותרבות תרגמתי את ספריהן, אשר זכו לפרסום נרחב ברואנדה ומחוצה לה, לשפה העברית, ועמדתי על התמות המרכזיות בהן. מאמר זה יבחן את מקומן של העדויות הנשיות בשימור זיכרון רצח-העם כחלק מתהליך הבניית האומה הרואנדית לאחר רצח העם, ובאיזה אופן תורמות העדויות הפומביות של הנשים לעיצוב שימור הזיכרון כסוכן תרבותי המהווה חלק חשוב בכינון הנרטיב ההיסטורי הרואנדי.

פרק א: זהות הטובחים והדיון המוסרי

"פחדנו מאותם האנשים שגדלנו איתם, מהשכנים שלנו, מהחברים לכיתה".⁹

רואנדה היא ביתן של שתי קבוצות אתניות מרכזיות, הוטו וטוטסי. הקבוצות קיימו ביניהן קשרי נישואין וחיו בתקופות מסוימות בהרמוניה זו עם זו, עד להפיכתה של רואנדה למושבה גרמנית בשנת 1884, אז הושרשה ברואנדה הפרדה גזעית מלאכותית, כאמצעי שליטה שמטרתו להפריד בין הקבוצות האתניות. במהלך מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1916, כוחות בלגיים שיצאו מקונגו הבלגית השתלטו על שטחה של רואנדה והפכו אותה למושבה בלגית. אף הם ניצלו את החלוקה המעמדית ששררה ברואנדה בין בני המעמד הסוציו-אקונומי הגבוה, הטוטסי, לבני המעמד הנמוך, ההוטו.

בתחילת שלטונם ברואנדה העדיפו הבלגים את הטוטסי, אשר על אף היותם מיעוט ניכר באוכלוסייה (כעשרים אחוז), החזיקו בלמעלה משמונים אחוז ממנגנוני הממסד - כולל שליטה במערכת שונות, כגון המשפט והחקלאות. במקביל ניצלו הבלגים גם את כוח העבודה הזול, שנשען רובו ככולו על בני ההוטו. בשנות החמישים של המאה העשרים, נוכח חששם ההולך וגובר של הבלגים הן מפני השתלטות הגוש הקומוניסטי על ארצות באפריקה, והן מפני "הנטיות הקומוניסטיות" שהם זיהו בבני הטוטסי, הועברה התמיכה הבלגית מן הטוטסי אל ההוטו, תוך עידוד ההוטו לראות בטוטסי את הגורם האחראי לדיכויים ולאפלייתם בארבעים השנים שחלפו.

על מנת לתקף את ההבדל האתני בין שתי הקבוצות, ציינו הבלגים בתעודות הזהות הרואנדיות את ההשתייכות האתנית של האזרחים, וכן תיקנו תקנות גזעניות שמפללות לרעה את בני הטוטסי בכל תחומי הקיום. לאחר קבלת עצמאותה, בשנת 1962, הוקמה ברואנדה ממשלה שמבוססת על בני ההוטו. עליית מעמד ביניים חדש של בני הוטו, במקביל להטלת ספק בסטטוס קוו ששרר עד אז בין שתי הקבוצות האתניות, גרמו לתסיסה הולכת וגוברת של ההוטו כלפי הטוטסי בחסות הממסד. גילויי אלימות קשים כלפי הטוטסי פרצו

⁹ Dimitrie Sissi Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die* (Tredition, 2022), 77.

במהלך המחצית השנייה של המאה העשרים, והגיעו לשיאם הקטלני ברצח העם נגד הטוטסי בחסות ממשלת ההוטו באפריל שנת 1994, אשר במהלכו נרצחו כמיליון בני טוטסי בפרק זמן של שלושה חודשים.¹⁰ אחת ממטרות-העל של מפעל ההנצחה הרואנדי לאחר רצח העם היא שימור הידע על אודות זהות הרוצחים. זהותם של הטובחים היא המאפיין הבולט של רצח העם הרואנדי: רבים מן הטובחים בני ההוטו היו בני משפחה מדרגה ראשונה של הנטבחים. ההוטו והטוטסי הם בניה של אותה הקהילה, הם היו שכנים בני אותו הכפר, בני משפחה שהתגוררו בית סמוך לבית. הם חלקו אותם אמצעי קיום יום-יומיים, אותם בתי הספר ובתי החולים, אותן הכנסיות: "בני אדם, אנשים שהיו רק לפני רגע חברים, משפחה – נהפכו למפלצות תאבות דם".¹¹ עדותה של השורדת יולנד מוקגסנה (Yolande Mukagasana) מדגישה חזור והדגש כי הוטו וטוטסי הם לא שני גזעים נפרדים, לא זהויות אתניות נפרדות – כי אם קסטות, מעמדות, קטגוריות חברתיות. כל אזרח רואנדי שהיו ברשותו עשר פרות ויותר השתייך לבני הטוטסי:

"למען השם, מה כתוב בתעודת הזהות שלך? הוטו, נכון?". "אבל תעודות זהות הן המצאה בלגית והבלגים לא הבינו כלום במבנה החברתי שלנו". "המצאה בלגית? אה! אשתך היא בוודאות טוטסי – רק תסתכל עליה – גבוהה, רגליים חזקות, וזה לא גזע?". "כן היא טוטסי זה נכון, אבל סבא רבא שלה היה הוטו, הוא היה איש אינטליגנטי שירש רק ארבע פרות מאבא שלו והותיר אחריו שישים פרות לבנו, וזו הסיבה שקראו לו לבסוף טוטסי – רק מכיוון שהצליח והפך לאדם עשיר".¹²

הסבר זה מכיל בחובו את המפתח להבנת הזעם ההיסטורי של בני ההוטו, אשר חשו עצמם מקופחים ומנוצלים על ידי העשירים, בני הטוטסי. זעם זה ממשיך להדהד גם כיום, שלושים שנה לאחר הטבח. הדיון המוסרי ביחס לאפשרות קיומם של חיים המשותפים לבני שתי הקבוצות על אדמת רואנדה הינו חלק קבוע מסדר היום הלאומי הרואנדי, והוא נשען על מתיחות עזה בת-ימינו שנותרה עדיין בין שתי הקבוצות. מתח מתמיד חל בין הצורך הקיומי לשלב את בניהם של ההוטו, הרוצחים, בחברה הרואנדיית המתחדשת ובמנגנוני הממשל, לבין החשש מפני הישנותה של זוועת רצח-העם על ידי ממשיכיהם של בני הדור הקודם. מתברר שאידאולוגיית רצח העם של ההוטו לא התמוססה גם שלושים שנה לאחר התרחשותו. את השנאה הגזענית ממשיכים ההוטו ותומכיהם להפיץ ברשתות החברתיות בבלגיה, צרפת, קנדה, בריטניה וארצות הברית, באמצעות משפיעני רשת קונגולזים והיסטוריונים מטעם, הקוראים להשמדת הטוטסי ברפובליקה הדמוקרטית של קונגו (DRC).¹³

¹⁰ led to the genocide in Rwanda? Youtube, <https://www.youtube.com/watch?v=RphYwV91MN4>. See: Jean-Damascène Gasanabo, David J. Simon, and Margee M. Ensign, *Confronting Genocide in Rwanda: Dehumanization, Denial, and Strategies for Prevention* (Bogota: Apidama Ediciones, 2015); Dixon Kamukama, Rwanda Conflict, 5–37.

¹¹ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*, 115.

¹² Mukagasana, *Not My Time to Die*, 31.

¹³ Dupaquier, Belgian Lawyer.

אחד ההיבטים הבולטים העולה מן העדויות הוא הצורך של נשות הטוטסי הניצולות להבין את הגורמים המאפשרים טרנספורמציה של אדם רגיל מן היישוב לעמדה של רוצח, המסוגל ליטול חיים של אדם אחר. כך למשל, אחת השורדות מתארת בעדותה מאמץ רב המושקע בניסיון להבין לעומקן את תחושותיה כקורבן, כאסירה, כפליטה, כנמלטת, ביחס למקרבן שלה, שהוא רוצח אכזר. בין השאר היא נותנת מקום לתופעת האשמת הקורבן: "אולי ההתעללויות האלה מגיעות לי אני לא יודעת",¹⁴ ומוסיפה: "כשאתה מושפל שוב ושוב, אתה לומד לצפות להשפלתך".¹⁵ עדותה של מוקגסנה להלן מספקת דוגמה מטלטלת להתלבטות המוסרית המלווה אותה ביחס לרוצחי משפחתה, ומשקפת את הסיבות האובייקטיביות שגרמו להוטו להפוך, שלא בטובתם, לרוצחים באמצעות הסתתם והנדסת תודעתם על ידי הבלגים.¹⁶

"אני אכתוב את זה לא כדי להפחיד או כדי לגרום לאנשים להצטער בשבילי – אלא כדי שיהיו עדים לכך שהרוצחים הבטיחו לי את הסבל הכי נורא ואני מצידי אפילו לא שונאת אותם ולא בזה להם, אני מרחמת עליהם."¹⁷

היכולת לחוש חמלה כלפי הרוצחים, האנסים והמתעללים הסדיסטים היא העמדה הרחוקה ביותר שיכול הקורבן להתרחק מעצמו – היכולת המנטלית לחוש אמפתיה כלפי הזולת. אך יותר משמוקגסנה מבקשת להבין את הרוצחים ומניעיהם, היא בעיקר מרחמת עליהם ואף סולחת להם – על החולשה שלהם, על היותם בני אדם מהונדסי תודעה וכנועי רגש. בכך היא, ללא ספק, מתעלה עליהם ומשחררת את עצמה מהפוזיציה הקורבנית הדחוקה אל השוליים, בעודה חיה על הסף:

"זו הייתה בעיקר הציפייה שלי – לפגוש את השכנים שרצחו את המשפחה שלי [...] אני רוצה למצוא את האנשים שהיו שכנים טובים, חברים [...] אני רוצה שהם יגידו לי – איך הם נהפכו מאנשים טובי לב לרוצחים."¹⁸

פרק ב: שלוש עדויות נשיות

"תמונות אלה נחקקו בזיכרוני והן מלוות אותי כמעט שלושה עשורים אחר כך".¹⁹

שלוש העדויות הנשיות המובאות במאמר זה נשענות על חוויות קשות מאוד של טראומה; נוסף על התיאורים הפיזיים, מתארות הסופרות-הניצולות משבר קיומי נפשי המלווה בהבנה כי הסיבה למצבן הקשה היא שייכותן לבני הטוטסי. חשוב להדגיש כי שלוש הסופרות אשר עדותן מובאת כאן הינן בעלות פרופיל ציבורי

¹⁴ Mukagasana, *Not My Time to Die*, 166.

¹⁵ Ibid, p.167.

¹⁶ Kamukama, *Rwanda Conflict*, 22–25.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid, pp.163-164.

¹⁹ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*, 116.

גבוה: הן מנהלות מסעות יחסי ציבור אינטנסיביים ברשתות הציבוריות, ברואנדה עצמה ומחוצה לה, ומוזמנות לכנסים מקומיים ובינלאומיים שבהם הן חולקות את עדויותיהן ואת השקפת עולמן בגוף ראשון, כמו גם את תובנותיהן על אודות רצח העם ונגזרותיו העכשוויות בציבוריות הרואנדית. ייחודן של שלוש עדויות נשיות אלו נעוץ בכך שהן היו מן העדויות הנשיות הראשונות אשר נמסרו כפרוזה לפרסום פומבי וזכו לתהודה נרחבת בשפות האנגלית והצרפתית, כמו גם לדיון ציבורי חוצה-גבולות.

הסופרת ואשת התקשורת ברברה הומוהוזה (Barbara Umuhuza) נולדה בשנת 1986 בגלות בורונדי, מדינה הגובלת ברואנדה מזרם. בספרה **Shaped** שפורסם בשנת 2022 היא מגוללת את זיכרונותיה.²⁰ אחד מן הזיכרונות הטראומטיים שנחקקו בה הוא האופן שבו טיפלו הרוצחים בני שבט ההוטו בגופות הנרצחים בני הטוטסי, באמצעות השלכתם לנהר. הסופרת דימיטרי סיסי מוקנאליגירה (Dimitrie Sissi Mukanyiligira) הייתה בת 18 כשפרץ הטבח בבני הטוטסי, ושלא כקודמתה, היא שרדה את שלושת חודשי הטבח בקיגאלי תוך מאמצי הישרדות מרשימים, בהיותה אם חד-הורית צעירה לתינוקת כבת שנה מחוץ לנישואין. ספרה **Accept To Die**, פורסם בשנת 2022.²¹ ואילו הסופרת יולנד מוקגסנה (Yolande Mukagasana) הייתה בת 38 בפרוץ הטבח, נשואה ואם לשלושה ילדים. בעלה וילדיה נטבחו במהלכו. ההיבט הבולט ביותר בספרה **Not My Time To Die**, שפורסם בשנת 2019,²² הוא המודעות הרבה לכך שהיא חיה בתוך רגע היסטורי רב-משמעות, ותחושת החובה שלה לתעד אותו תוך כדי תנועה על מנת להנציחו עבור הדורות הבאים:

"במהלך הטבח חיפשו האנשים אוכל [...] אבל אני לא חיפשתי אוכל חיפשתי משהו אחר – שאולי לא חשוב לאחרים – עט ומחברת. עבורי אלו היו קריטיים, רציתי לכתוב על דף את העול שאני נושאת מאז שהתחיל הטבח."²³

²⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=AjYKM4Ly1Dk>

הגב' מאגי באינגנה (Maggie Baingana), עורכת דין רואנדית, חזרה לרואנדה לאחר רצח העם כשברשותה שני תארים מתקדמים מאוניברסיטת סקרמנטו בקליפורניה שבארה"ב. עם חזרתה היא הצטרפה למשרד המשפטים הרואנדי החדש, ומונתה לעמוד בראש צוות גביית העדויות הן מנשות הטוטסי והן מהרוצחים והאנסים בני שבט ההוטו. בשיחה שקיימתי איתה היא סיפרה לי על הקושי שעלה בדיבוב הנשים הנפגעות,

²⁰ Barbara Umuhuza, *Shaped: A Biography* (Eclat Publishing, 2022).

²¹ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*.

²² Mukagasana, *Not My Time to Die*.

²³ Ibid, p.85.

²⁴ The Barbara Show, #SHAPED: A glimpse into the life journey of Barbara Umuhuza | Our Stories Matter Initiative, *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=AjYKM4Ly1Dk>.

ובניסיון לשכנע אותן להעיד נגד האנסים והרוצחים. גם כאשר ניתנה עדות, סיפרה באינגנה, היא הייתה מצומצמת ולקונית מאוד.²⁵ על רקע שתיקה זו לא ניתן להפריז בחשיבות עדותן של שלוש הסופרות השורדות, אשר נתנו פרסום פומבי רחב-תפוצה לסיפור הינצלותן הפרטי, למתן הלגיטימציה לאקט מסיירת העדות, בעיקר על ידי נשים שהיו הנפגעות המיידיות באזורי מלחמה, כמו גם לתיקוף מסר הפנייה לעזרה מקצועית המובע בהן.

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=dsreJx7OfhI>

פרק ג: נקודת מבט נשית ושינויים בתמות הנרטיב של רצח העם הרואנדי

ערך הגאווה הלאומית מבוסס בחברה הרואנדית בת-ימינו על הנרטיב של הטוטסי, ויש לו סימוכין בהיסטוריה הרואנדית העתיקה. עיון במסורת הרואנדית של הסיפור בעל-פה, כמו גם במיתוסים מקומיים, חושף כי נחישות וגאווה רואנדית מיוחסות בהם בעיקר לבני הטוטסי, המתוארים בסיפורים אלו כבנים המבורכים על ידי האל.²⁷ ברואנדה בת-ימינו נקבע יום זיכרון רשמי לגיבורים בני הטוטסי, הוא "יום הגיבורים" הלאומי. זהו מסר חשוב במפעל ההנצחה הרואנדי, המבקש לתקף את הנרטיב של הטוטסי: "בשעה שאנו זוכרים את הגיבורים שלנו, אנחנו ממשיכים להישאר מחוברים למדינה".²⁸ ביום זיכרון זה חולקת המדינה כבוד לאזרחיה שהפגינו את הערכים הגבוהים ביותר לדעתה של פטריוטיות והקרבה למען רווחת המדינה ואזרחיה, "גברים ונשים כאחד".²⁹

כל הזיכרונות הקשורים ליחסים החברתיים בין השבטים מגולמים במיתוסים שעברו מפה לאוזן באמצעות אגדות ומעשיות עממיות.³⁰ המונח המדויק בחברה הרואנדית ל"זיכרונות" הוא "מחשבות", ובעל ה"מחשבות" הוא תמיד גבר אשר מציע למאזינים את מחשבותיו (פרשנות) לגבי אירועי העבר.³¹ כך, הדרך המרכזית שבה מכירה רואנדה את ההיסטוריה שלה היא באמצעות סיפורים שבעל-פה, הכוללים מיתוסים מקומיים, פתגמים, חידות, קללות ושבעות,³² וזאת באמצעות הקול והמבט הגברי בלבד. לפיכך, חשוב להדגיש כי העדויות הנשיות המנציחות את אירועי רצח העם נגד הטוטסי הינן סטייה מהותית ממסורת

²⁵ קיגאלי-הייטס, 24 בינואר 2023.

²⁶ Spotlight by Literandra, Yolande Mukagasana Reading from "Not My Time To Die" with Zoe Norridge, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=dsreJx7OfhI>

²⁷ Olivier Nyirubugara, *Complexities and Dangers of Remembering and Forgetting in Rwanda: Memory Traps Volume I* (Leiden: Sidestone Press, 2013) 77.

²⁸ Michel Nkurunziza, Unity is a Key Ingredient of Rwanda's Development, *The New Times*, February 4, 2024, <https://www.newtimes.co.rw/article/14262/news/rwanda/unity-is-a-key-ingredient-of-rwandas-development---amb-karamba>.

²⁹ Edwin Ashimwe, Rwanda Marks Heroes Day, *The New Times*, January 31, 2023, <https://www.newtimes.co.rw/article/4656/news/rwanda/rwanda-marks-heroes-day>.

³⁰ Nyirubugara, *Complexities and Dangers*, 77.

³¹ Jan Vansina, Historical Tales (Ibitekerezo) and the History of Rwanda, *History in Africa* 27 (2000): 378.

³² Nyirubugara, *Complexities and Dangers*, 80.

מסירת העדות הרואנדית, והן משנות את השיח המזוהה בתרבות הרואנדית כשיח גברי בלבד, ומטעינות אותו בנקודת המבט הנשית.

כפי שצוין לעיל, אחד המוטיבים החוזרים המרכזיים בספרות הרואנדית שבעל-פה הוא מוטיב הגאווה הלאומית: "אם המים אומרים לך: 'אל תרחץ עצמך בי', ענה להם: 'אני לא מלוכלך'" (פתגם רואנדי).³³ על אף שמוטיב זה מזוהה מגדרית עם הגברים, קריאה צמודה בעדויות של הנשים מגלה כי גאווה רואנדית ותחושה עזה של פטריוטיות הינן רכיב בולט המאפיין את ההישרדות הנשית ואת הקשיים המיוחדים לה. "אחד הלקחים החשובים שלמדתי הוא הלקח על שביעות רצון, כבוד עצמי וערך עצמי [...]. חונכתי כפטריוטית".³⁴ ועוד יותר מכך: "רואנדה אהובתי [...] זה הבית שלי, ערש חלומותיי, מקור תקוותי. נולדתי ברואנדה. אני – רואנדה".³⁵ יצירת זהות בין האישה לבין המולדת מקעקעת את הזיהוי הפטריארכלי המסורתי של רואנדה, והינה מהלך מהפך תפקידים בעל חשיבות מכרעת בעיצוב פניה המתחדשות כאומה המקדמת שוויון מגדרי. עמדה זו נוטה להתקבל בברכה בציבוריות הרואנדית העכשווית, בין השאר בזכות מעורבותה של אשת הנשיא, ג'אנט קגמה (Jeannette Kagame) בקידום מודעות לערך השוויון המגדרי, בין השאר באמצעות תוכניות לימוד והעשרה מסוגים שונים.

אחת התמות החשובות שהעדויות הנשיות עוסקות בה, כל אחת בדרכה, היא תמת אובדן הזהות האישית ומציאתה מחדש. פעמיים איבדה מוקגסנה את שמה הפרטי, ונאלצה לקבל על עצמה זהות של אישה אחרת. פעמיים היה עליה לטשטש את זהותה האתנית כטוטסי, ולעטות על עצמה זהות של אשת הוטו. אחד המנגנונים המובהקים לנטילת בעלות ולהענקת זהות הוא מנגנון השיום (מתן שם): לתינוק שנולד, למדינה, לספר חדש וכן הלאה. שיום הוא אחד מהמנגנונים החשובים ביותר של שימור הזיכרון, ולא בכדי מקדישה לו מוקגסנה מקום נרחב בעדותה. החוקר אוליביה נירובוגארה (Olivier Nyirubugara) מתאר את השיום כקפסולה לשמירת זיכרון. לדבריו, זרים רבים שואלים אותו מדוע השמות הרואנדיים כה ארוכים וקשים להגייה, ומדוע לאחים ולאחיות בני אותה המשפחה יש שמות משפחה שונים. הסיבה לכך היא שהחברה הרואנדית רואה במנגנון השיום גורם מפתח בזהותה: השם הרואנדי מכיל בחובו אפיונים של האדם ושל עברו המשפחתי, ומרמז לאירוע או לאירועים חשובים בו.³⁶ הרואנדים מקודדים את זיכרונותיהם בשמות שהם נותנים לילדיהם, וכך הופך השם לזיכרון שלם המקופל בקליפת אגוז, מנגנון לשימור הזיכרון לנצח.³⁷ מוקגסנה מסבירה בעדותה כי הענקת שמות לילדים ברואנדה שונה בתכלית ממתן שמות באירופה:

³³ Mukagasana, *Not My Time to Die*.

³⁴ Umuhoza, *Shaped*, 56-57.

³⁵ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*, 24-26.

³⁶ Nyirubugara, *Complexities and Dangers*, 100.

³⁷ Ibid, pp35-36.

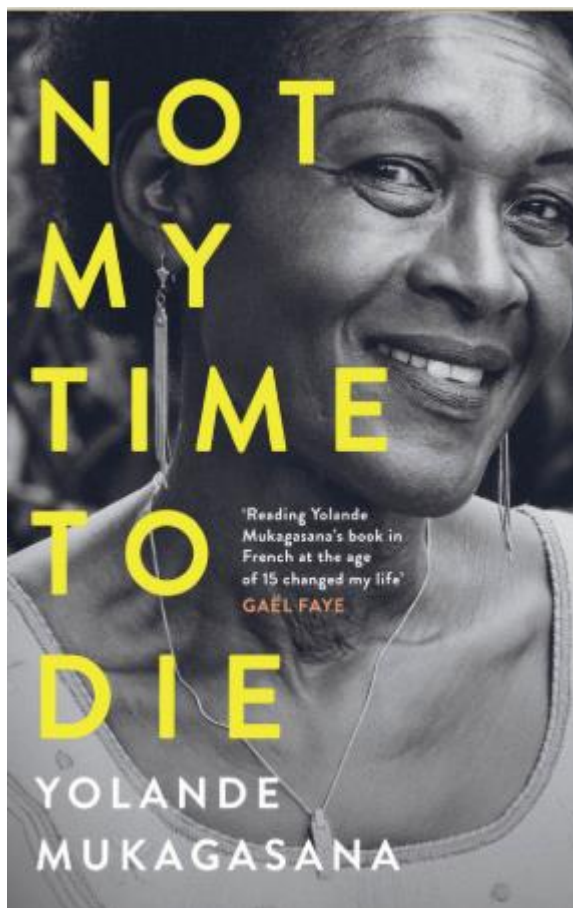
"למשל השם שלי, Mukagasana, משמעותו – האישה של גאסאנה. וזאת מכיוון שבלידתי אבי רצה שאהפוך להיות אשתו של גאסאנה, שם בנו של אחד מחבריו אשר עזר לו רבות בעבר [...] אנחנו כמעט ולא לוקחים את השם של אבינו, אלא – השמות שלנו משקפים רצון או תקווה של הורינו, או הימנעות מקללה."³⁸

העיסוק הנרחב שמעניקה מוקגסנה בעדותה להליך הענקת הזהות ברואנדה מנכס למעשה את מנגנון השיום הגברי להענקת זהות, ומטעין אותו בקול הנשי שלה ובהשקפת עולמה. בעצם עיסוקה בשאלת הזהות הרואנדית, מייצרת מוקגסנה הקבלה בין המדינה לבין הדמות הנשית: גם המולדת, רואנדה, וגם הדמות הנשית, מוקגסנה – שתיהן איבדו את זהותן, ולמעשה את צלם האנוש שלהן, במהלך שלושת חודשי הטבח האיומים: "אוי רואנדה שלי. אוי רואנדה הלא מוכרת לי יותר."³⁹ זוהי עדות המפקיעה את הפוזיציה הפטריארכלית שממדרת נשים ודוחקת אותן אל השוליים, ובמקום זאת מעמידה את הדמות הנשית במרכז. אולם כפי שמתברר במהלך עדותה של מוקגסנה, זהותה לא באמת אבדה לה במהלך הקטסטרופה. להפתעתה, אנשים רבים ממשיכים לזהות אותה; לקראת סוף תקופת הטבח חיילים קוראים לה בשמה, "יולנד מוקגסנה", והיא מצידה נענית להם: "אני יולנד מוקגסנה [...] לפתע אני מתמלאת גאווה בעצמי. התיישרתי והסתכלתי לקצין ישר בעיניים. אני יודעת איך למות."⁴⁰ בהתאמה, גם הזהות הרואנדית הלאומית לא אבדה, והיא מגולמת בדמותה של רואנדה המודרנית בת-ימינו, בין השאר מתוך נקודת המבט הנשית. כך, אפיון הזהות הרואנדית לאחר רצח העם משמר מחד גיסא את הרצף ההיסטורי ומנציח את המסורת הרואנדית רבת-השנים, ומאידך גיסא הוא עושה שימוש מחדש במוטיבים ובנרטיבים המסורתיים המכוננים, לשם עיצוב תוכן חברתי-לאומי המקדם ערכים של שוויון וצדק חברתי מגדרי. העדויות הנשיות מהוות גורם מרכזי בתהליך מיצוב המדינה האפריקאית אל מול העולם המערבי כאומה הדוגלת בשוויון מגדרי. העדויות מציגות מעצם טיבן עמדה של שוויון מגדרי, אשר לכאורה סותרת את אופייה הפטריארכלי של המסורת הרואנדית.

³⁸ Mukagasana, *Not My Time to Die*, 112 .

³⁹ Ibid, 120.

⁴⁰ Ibid, 172.

Yolande Mukagasana, *Not My Time to Die*, Oxford: Huza Press, 2019.⁴¹

התנהלות פרגמטית היא תמה מרכזית נוספת שמאפיינת את העדויות הנשיות: ללא גישתן הפרגמטית לחיים של הנשים השורדות, סביר להניח שהן לא היו מצליחות לשרוד את התופת. קריאה בעדותה של מוקגסנה חושפת כי על אף מקומה המודר והמוחלש כאישה בחברה הפטריארכלית, בת לשבט הטוטסי במהלך הטבח, היא הגתה יותר מפעם אחת תוכנית פעולה להצלת חייה. בכל אחת מן הפעמים האלה היא נאלצה לעטות על עצמה מסכה, ולקחת (או לקבל) זהות בדויה של אשת הוטו. ייתכן שהאפשרות לפעול באופן פרגמטי אל מול הקושי הקיומי נעוצה בילדות אידיאלית ויציבה הנשענת על סדר יום קבוע, כפי שמתואר בעדויות:

"הילדות המאושרת שלי – אני שומרת זיכרונות טובים מילדותי. אני ואחי שמרנו זה על זה. האמנתי לסיפורים שאחיי הגדולים סיפרו לי. לא היינו עשירים אך לא חסר דבר. הלכנו ברגל ממקום למקום, לא היה חשמל בבתים או מים זורמים. אני אוהבת להיזכר שישבנו כולנו בחוץ בערבים תחת שמי

⁴¹ Yolande Mukagasana, *Not My Time to Die*, Oxford: Huza Press, 2019.

הירח [...] עבדנו במשק הבית לפני שהלכנו לבית הספר. המשימות היו תמיד אותו הדבר – להביא מים, לנקות את הבית ואת החצר, להכין אוכל לאותו יום.⁴²

היכולת לזכור היבטים חיוביים ומהנים מן העבר, ולא רק את הקטסטרופה הקיומית, היא רכיב הכרחי בהליך הבנייה מחדש הן של הקיום הפרטי של השורדות, והן של האומה הרואנדית בכלל. ליכולת ההתאוששות תורמת גם השאיפה למצוינות אשר כל אחת מהשורדות ביטאה בעדותה. דימיטרי סיסי למשל, הדגישה בעדותה כי הצלחתה לשרוד קשורה במסר חד וברור אשר העבירו לה הוריה בילדותה – לשאוף למצוינות. כשורדת רצח עם, היא חשה ששאיפה תמידית זו מחייבת אותה לחיות את חייה בהווה מעל לממוצע:

"מכיוון שאני מייצגת את היקרים לי שמתו, רציתי להצטיין בכל מה שעשיתי בתקופה שלאחר רצח העם [...] ככה אני רוצה שהסיפור שלי, הסיפור של המשפחה שלי ושל המדינה שלי יישמר, כסיפור של גבורה ושל הצלחה, ולא רק כסיפור של שורדת רצח העם נגד הטוטסי."⁴³

⁴² Mukagasana, *Not My Time to Die*, 35, 36.

⁴³ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*, 189.

Mukanyiligira, Dimitrie Sissi. *Do Not Accept to Die*. Tredition, 2022.⁴⁴

במחצית השנייה של המאה העשרים ברואנדה, שהייתה חברה מסורתית אשר נטתה להישען על סדר גברי פטריארכלי, מפתיע שדווקא הנשים הן שמדווחות על הציפיות החברתיות שתלו בהן הוריהם – שאיפה למצוינות, לקיחת אחריות, אמפתיה ומחשבה ביקורתית. אני מתייחסת לערכי יסוד אלו, המזוהים עם הסדר הגברי ועם החברה הפטריארכלית המסורתית, כערכים אשר מנוכסים על ידי הנשים השורדות באמצעות עדותן. בכך הם משקפים את ערכי היסוד הלאומיים שמבקשת מדינת רואנדה להנציח כלקח מעברה הטראומטי.

⁴⁴ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*.

סיכום

עדויות הנשים על אודות רצח העם הן חלק אינטגרלי ומהותי ביצירת הזהות הרואנדית העכשווית. הקול והמבט הנשיים המובעים בהן מביאים לידי ביטוי את החוויה הטראומטית של הנשים במהלך רצח העם, תוך כדי שהן מנכסות לעצמן ערכי יסוד רואנדיים כמו גאווה לאומית, פטריוטיות והתנהלות פרגמטית, ערכים אשר נתפסים כגורמים רואנדיים לאומיים המזוהים עם המסורת הפטריארכלית ברואנדה. העדויות שנמסרו על ידי נשים מטעינות את שימור הזיכרון הלאומי של רצח העם בהשקפת עולם נשית. בכך הן מוסיפות נדבך חשוב לכינון הנרטיבים המודרניים שאימצה רואנדה לאחר רצח העם, ובראשם השאיפה לשוויון מגדרי בין המינים; הנשים כמו הגברים, אם לא יותר מהם, מסוגלות לייצר בעדותן התבוננות מוסרית וביקורתית. בסופו של דבר, העדויות שנמסרו על ידי נשים ניצולות הטבח מבטאות הבניה של השקפת עולם פמיניסטית, הן בעצם התקיימות והן במסירתן באופן פומבי מול העולם, ולא רק בשפה המקומית ולקהל המקומי.⁴⁵

הדיון המוסרי באפיון זהות הרוצחים מבני ההוטו, הבנת המניעים ההיסטוריים והלחצים שהופעלו עליהם, וכן הניסיון להבין את ההשתלשלות ההיסטורית מעמדה ביקורתית – לא רק מתעדים את מה שקרה ומתקפים את אירועי הטבח בגוף ראשון, אלא גם מניחים את התשתית ליסודות מבניים חשובים ומרכזיים של החברה הרואנדית אשר נבנתה לאחר הטבח. עמדה ביקורתית ומתבוננת זו מוציאה את דמויותיהן של הנשים השורדות מן הפוזיציה המקובלת של הקורבן המוחלש, ומשקפת נטילת בעלות על השקפת עולם המזוהה בשיח התרבותי עם נקודת המבט הגברית. בעודן משמיעות את קולן ושוטחות את השקפת מבטן באמצעות מסירת העדות בגוף ראשון, הופכות הנשים השורדות לשותפות בכירות של הגברים, שוות בין שווים, בבניין החברתי, הלאומי והכלכלי הרואנדי שלאחר רצח העם. מבחינה זו מוסיפות העדויות הנשיות נדבך נוסף לאגדות ולמיתוסים ההיסטוריים הרואנדיים שעברו מפה לאוזן. יש לראות בעדויות הנשיות חוליה אינהרנטית במסורת מסירת הזיכרון הרואנדי, וחלק בלתי נפרד מן המונומנט הטקסטואלי אשר יעמוד לאומה הרואנדית לדורות.⁴⁶

במקביל לציון יום השנה השלושים לרצח-העם, מציינת רואנדה שלושים שנה לתרומתן של נשותיה לשינוי, אשר הפך את המדינה מחברה מרוסקת לחברה המצהירה על עצמה כמקדמת מדיניות של שוויון מגדרי. מאמר שהתפרסם בעיתונות המקומית לרגל יום האישה הבינלאומי במרץ 2024 חושף עד כמה חשובה ההעצמה הנשית לממשל הרואנדי, כך שהצחתן של הנשים בתחומים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים

⁴⁵ עדותה של יולנד מוקגסנה היא אחת הדוגמאות הדרמטיות לעמדה זו. למשל: "יום אחד אכתוב על כל זה. מצבי יותר טוב משל המאיימים ההוטו – אני לפחות שליטת המחשבות שלי; אני יולנד מכריזה בזאת מול האנושות שכל מי שהעלים עין מהטבח נושא באשמה של המרצחים. העולם לא יפסיק להיות אכזר אם הוא לא יבדוק ויבין את הסיבות או הצורך לאליומות (Mukagasana, *Not My Time to Die*, 71).

⁴⁶ Nyirubugara, *Complexities and Dangers*, 15.

נתפסת כאסטרטגיה רואנדית לאומית.⁴⁷ במקום אחר תואר בגאווה המאמץ לקידום נשים ברואנדה, ונסקרה תרומתן המכרעת של הנשים לקידומה הלאומי, החברתי והכלכלי של המדינה.⁴⁸ חידושו המרכזי של מאמר זה הוא הדיון בתרומתן של העדויות הנשיות לעיצוב המדיניות הרואנדית: לא זו בלבד שהן מעגנות באמצעות הקול הנשי את שימור הזיכרון ההיסטורי של רצח העם נגד הטוטסי באומה הנתפסת במחקר כחברה פטריארכלית מסורתית, אלא הן אף מבטאות שאיפה לפיוס ולקיום משותף של בני ההוטו והטוטסי.⁴⁹ בעיקר יש בהן כדי לקדם את ערך השוויון המגדרי⁵⁰ והן מהוות החלוץ בראש המחנה אשר סלל את הדרך לקולות הנשים שבאו אחריהן, הן בשדה הפרוזה והן בשדה המחקר.⁵¹

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

Mukagasana, Yolande. *Not My Time to Die*. Oxford: Huza Press, 2019.

Mukanyiligira, Dimitrie Sissi. *Do Not Accept to Die*. Tredition, 2022.

The Barbara Show. #SHAPED: A glimpse into the life journey of Barbara Umuhoza | Our Stories Matter Initiative. *YouTube*.

<https://www.youtube.com/watch?v=AjYKM4Ly1Dk>.

Spotlite by Literandra, Yolande Mukagasana Reading from "Not My Time To Die" with

Zoe Norridge, *You Tube*, <https://www.youtube.com/watch?v=dsreJx7OfhI>

Umuhoza, Barbara. *Shaped: A Biography*. Eclat Publishing, 2022.

ראיונות

⁴⁷Aurore Teta Ufitiwabo, Rwanda to Celebrate 30 Years of Women's Contribution to National Transformation. *The New Times*, March 7, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/15083/news/women/iwd-rwanda-to-celebrate-30-years-of-womens-contribution-to-national-transformation>.

⁴⁸ בשנת 2023 קודמו שבע נשים לתפקידי קולונל בצבא רואנדה, למעלה מאלפיים קצינות התמנו לתפקידים שונים בכוחות המשטרה, טייסת רואנדית ראשונה הוסמכה לטיסות מסחריות, מנהלות בכירות מונו לבנק המרכזי של קיגאלי, ורופאה רואנדית מונתה להיות מנתחת נירולוגית ראשונה – אחת מבין שני מנתחים נירולוגים בלבד בכל רואנדה.

⁴⁹ Cammie Behnke, *Redefining Gender Roles in Rwanda* (Washington D.C.: Pulitzer Center, 2019); Erin Jessee, Rwandan Gender Norms and Family Planning in Historical Perspective, *Medical History* 64, no. 2 (2020): 219–239. , מדגישה ערכים אלו. התוכנית נשענת על עדויות (RPEP) Rwanda Peace Education Program אחת מתוכניות הדגל של רואנדה, של ניצולים ושל בני הדור השני לרצח העם כמו גם על סיפורי פיוס, מכשירה מורים ומייצרת תוכניות "חינוך לשלום" המתמקדות בלכידות חברתית ואחריות אישית.

⁵⁰ בשנת 2024 יש רוב נשי בממשלה של למעלה מ-60% משריה: "Rwanda is an outlier, with more women in power, proportionally than any other country. Rwanda is the first country in the world with a female majority in parliament, with 61.3% in the Chamber of Deputies and 37.4% in the Senate Paula Ingabire is a Rwandan technology professional and politician, who has served as the Minister of Information and Communications Technology and Innovation, in the Cabinet of Rwanda since 18 October 2018."

ראו: Women representation, *Parliament*, <https://www.parliament.gov.rw/women-representation>

⁵¹ מגמת שימור הזיכרון הרואנדי באמצעות הקול הנשי התגברה מאוד בשנים האחרונות, וחוקרות רואנדיות לוקחות כעת חלק מרכזי בשימור הידע. כך למשל, ספר המחקר האחרון שהתפרסם בנושא נכתב על ידי חוקרת רואנדית צעירה בת הדור השני לרצח העם. ראו: Lourette Annelly Akariza, *Rebound: Transgenerational Resilience in Rwanda – Resilience From Ashes* (Germany: Inzozi Publisher, 2024).

- ריאיון עם הסופרת ברברה הומוהוזה, Gacuriro, Kigali, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 23.8.22.
- ריאיון עם הסופרת דימיטרי סיי, Gacuriro, Kigali, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 20.9.22.
- ריאיון עם הסופרת יולנד מוקגסנה, Nyamata, Bugesera, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 20.1.23.
- ריאיון עם עו”ד מאגי באינגאנה, Kigali – Heights, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 24.1.23.
- ריאיון עם חוקר הטראומה קלאבר אירקוזה, Kacyiru Kigali, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 23.5.23.

מקורות משניים

- Akariza, Laurette Annely. *Rebound: Transgenerational Resilience in Rwanda – Resilience From Ashes*. Germany: Inzoz Publisher, 2024.
- Andermahr, Sonya. *Decolonizing Trauma Studies: Trauma and Postcolonialism*. Basel: MDPI, 2016.
- ARCT-Ruhuka, The National Association of Trauma Counselors in Rwanda.
<https://www.international-alert.org/stories/partner-profile-arct-ruhuka-rwanda>
- Ashimwe, Edwin. Rwanda Marks Heroes Day. *The New Times*, January 31, 2023.
<https://www.newtimes.co.rw/article/4656/news/rwanda/rwanda-marks-heroes-day>
- Bahati, M. Moise. Research Pivotal in Combating Genocide Ideology - Senators. *The New Times*, March 20, 2024.
<https://www.newtimes.co.rw/article/15379/news/kwibuka/research-pivotal-in-combating-genocide-ideology---senators>
- Basabose, Jean de Dieu & Habyarimana, Heli. *Peace Education in Rwandan Secondary Schools: Coping with Contradictory Messages*. Kigali: Shalom Educating for Peace, 2019.
- Behnke, Cammie. *Redefining Gender Roles in Rwanda*. Washington D.C.: Pulitzer Center, 2019.
- Berry. E. Marie. *War, Women, and Power: From Violence to Mobilization in – Rwanda and Bosnia-Herzegovina*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Caruth, Cathy. Unclaimed Experience: Trauma and the Possibility of History. *Yale French Studies* 79 (1991): 181–192.
- Chrétien, Jean-Pierre & Kabanda, Marcel. *Rwanda: Racism and Genocide*. Belin: Hamitic Ideology, 2016.

- Dauge-Roth, Alexandre. *Writing and Filming the Genocide of the Tutsis in Rwanda*. Lanham, MD: Lexington Books, 2010.
- Dupaquier, Jean-Francois. Belgian Lawyer on Why Genocide Ideology Doesn't Dissolve Three Decades after the Dispersion Of Genocidaires. *The New Times*, January 2, 2023. <https://www.newtimes.co.rw/article/3993/news/law/belgian-lawyer-on-why-genocide-ideology-doesnt-dissolve-three-decades-after-dispersion-of-genocidaires>
- Felman, Shoshana & Laub, Dori. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York and London: Routledge, 1992.
- Fujii, Lee Ann. *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*. Ithaca: Cornell University Press, 2009.
- Gasnabo, Jean-Damascène, Simon, David J., and Ensign, Margee M. *Confronting Genocide in Rwanda: Dehumanization, Denial, and Strategies for Prevention*. Bogota: Apidama Ediciones, 2015.
- Gilbert, Catherine. *From Surviving to Living: Voice, Trauma, and Witness in Rwandan Women's Writing*. Paris: Presses universitaires de la Méditerranée, 2018
- Hitchcott, Nicki. *Rwanda Genocide Stories: Fiction After 1994*. Liverpool: Liverpool University Press, 2015.
- Iradukunda, Yves. Nurturing Future Tech Policy and Innovation Leaders. *The New Times*, February 19, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/14663/opinions/nurturing-future-tech-policy-and-innovation-leaders>
- Irakoze, Claver & Williamson Sinalo, Caroline. *Transmitting Memories in Rwanda: From a Survivor Parent to the Next Generation*. Leiden and Boston: Brill, 2023.
- Jan, Vansina. Historical Tales (Ibitekerezo) and the History of Rwanda. *History in Africa* 27 (2000): 375–414.
- Jessee, Erin. Rwandan Gender Norms and Family Planning in Historical Perspective. *Medical History* 64, no. 2 (2020): 219–239.
- Kagina, Alice. Kagame: Rwandan Women Hold Untapped Strengths. *The New Times*, March 8, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/15097/news/women/kagame-rwandan-women-hold-untapped-strengths-to-spur-devt>

- Kamukama, Dixon. *Rwanda Conflict: Its Roots and Regional Implications*. Kampala: Fountain, 1997.
- Kuteesa Hudson. Rwanda Awarded for Using Tech, Innovation to Improve Justice. *The New Times*, March 08, 2024.
<https://www.newtimes.co.rw/article/15099/news/rwanda/rwanda-awarded-for-using-tech-innovation-to-improve-justice>
- Mamdani, Mahmood. *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton: Princeton University Press, 2001.
- Melvern, Linda. *Conspiracy to Murder: The Rwandan Genocide*. London and New York: Verso, 2006.
- Ngendahimana, Sam. International Women’s Day: 30 Years of Women Empowerment. *The New Times*, March 8, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/15076/in-pictures/photos-international-womens-day-30-years-of-women-empowerment>
- Nkurunziza, Michel. Unity is a Key Ingredient of Rwanda’s Development. *The New Times*, February 4, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/14262/news/rwanda/unity-is-a-key-ingredient-of-rwandas-development---amb-karamba>
- Nyirubugara, Olivier. *Complexities and Dangers of Remembering and Forgetting in Rwanda: Memory Traps Volume I*. Leiden: Sidestone Press, 2013.
- Radstone, Susannah. Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics. *Paragraph* 30, no. 1 (2007): 9–29.
- Rusagara, Frank K. *Resilience of a Nation: A History of the Military in Rwanda*. Kigali: Fountain Publishers Rwanda, 2009.
- Rwanda Peace Education Program (RPEP). <https://genocidearchiverwanda.org.rw/>
- Tedeschi, Richard G. & Calhoun, Lawrence G. Post-Traumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological inquiry* 15, no. 1 (2004): 1–18.
- The Women Deliver 2023 Conference (WD2023).
<https://womendeliver.org/conference/wd2023/>
- Times Reporter. DR Congo: M23 rebels capture FDLR stronghold. *The New Times*, March 7, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/15064/news/africa/dr-congo-m23-rebels-capture-fdlr-stronghold>

Ufitiwabo, Aurore Teta. Rwanda to Celebrate 30 Years of Women’s Contribution to National Transformation. *The New Times*, March 7, 2024.
<https://www.newtimes.co.rw/article/15083/news/women/iwd-rwanda-to-celebrate-30-years-of-womens-contribution-to-national-transformation>

What led to the genocide in Rwanda? *YouTube*,
<https://www.youtube.com/watch?v=RphYwV91MN4>

Williamson Sinalo, Caroline. *Rwanda After Genocide: Gender, Identity, and Post-Traumatic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Women representation. *Parliament*. <https://www.parliament.gov.rw/women-representation>

Zerubavel, Eviatar. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.